

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת יתרו, תשס"ז
מספר 690

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

דרך ארץ קדמה לתורה

א

רבים הם מאמרי חז"ל המדברים בשבחה של התורה שעל קבלתה אנו קוראים בפרשתנו, ובזיקה המופלאה שבינה ובין עם ישראל.¹ על כן ראוי היה לצפות שדלתות בתי המדרש ייפתחו בפני כל אחד מישראל – ללמוד וללמד. והנה לא כן מורים חז"ל הקובעים ש"כל השונה לתלמיד שאינו הגון נופל לגהנום",² וכי יש למנוע ממנו את הכניסה לבית המדרש:

אין מלמדין תורה אלא לתלמיד הגון נאה במעשיו, או לתם.³ אבל אם היה הולך בדרך לא טובה מחזירין אותו למוטב ומנהיגין אותו בדרך ישרה ובודקין אותו ואחר כך מכניסין אותו לבית המדרש ומלמדין אותו. אמרו חכמים כל השונה לתלמיד שאינו הגון כאילו זרק אבן למרקוליס ... וכן הרב שאינו הולך בדרך טובה אע"פ שחכם גדול הוא וכל העם צריכין לו, אין מתלמדין ממנו עד שובו למוטב.⁴

כפי שיתבאר להלן, מטבע הלשון "תלמיד שאינו הגון" מכוון כאן למי שאינו נוהג בדרך ארץ. ויש לתמוה: וכי לא ראוי היה שתלמיד כזה יקבל מנה יתרה של תורה כדי לחנכו למידות טובות?! על זה

¹ רמב"ם, הלכות תלמוד תורה, ג, ג.
² חולין קלג ע"א.

³ ראו כסף משנה ולחם משנה על אתר, המראים שהרמב"ם פוסק כאן כדעת בית הלל "האומרים: לכלל אדם ישנה שהרבה פושעים היו בהם בישראל ונתקרבו לתלמוד תורה ויצאו מהם צדיקים חסידים וכשרים". אבל בית שמאי אומרים: 'אל ישנה אדם אלא למי שהוא חכם ועניו ובן אבות ועשיר' (מסכתות קטנות, מסכת אבות דרבי נתן נוסחא א פרק ג ד"ה והעמידו תלמידים). מדברי הרמב"ם עולה שב"ה מקבלים את דעת ב"ש רק בעניין תלמיד שידוע עליו שאינו הגון, אך לא כן ביחס לתלמיד שהוא בגדר "תם", כלומר שאין אנחנו יודעים על אודותיו. שלא כדעת ב"ש הסוברים שיש לחקור אחר כל תלמיד הנכנס לבית המדרש, דעת בית הלל היא שמעמידים אדם על חזקתו ופותחים את בית המדרש בפני כל אדם, אלא אם כבר התפרסם שאינו הגון. יתרה מזו, לדעת ב"ה גם את מי שנמצא בלתי הגון אין דוחים לגמרי, אלא מעבירים אותו סדרת חינוך, ואם עמד במבחן מחזירים אותו לבית המדרש. על מחלוקת זו אנו קוראים גם בתלמוד (ברכות, כז: כח). מסופר שם שרבן גמליאל הורה בימי נשיאותו הראשונה שלא לפתוח את שערי בית המדרש אלא רק בפני מי "שתוכו כבדו", כלומר רק בפני תלמידים שקורות חייהם כבר נבדקו. והנה ביום שהעבירו את הנשיאות לידי ר' אלעזר בן עזריה (המייצג את דעת בית הלל) בטלה הוראה זו: ו"סלקוהו לשומר הפתח ונתנה להם רשות לתלמידים ליכנס" ובו ביום נוספו ארבע מאות ספסלים, ויש אומרים שבע מאות. וראו הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר חלק ז – יו"ד סימן יט ד"ה א, מביא מדברי הרשב"ץ בספר מגן אבות על מסכת אבות, א, א, הפוסק לאמור: שאע"פ שהשונה לתלמיד שאינו הגון נופל בגיהנם וכזורק אבן למרקוליס, זהו בתלמיד שמעשיו מקולקלים... אבל סתם בני אדם א"צ לבדוק אחריהם, ולכן הזהירו והעמידו תלמידים הרבה (וזהו שכתב הרמב"ם "או לתם"). וראו גם הרבי מצאנו, שו"ת דברי יציב, חלק יו"ד סימן קלז ד"ה "ובאמת שכמעט" המדגיש: "דתלמיד שאינו הגון היינו דוקא בידוע ולא בסתם בני אדם וכן במאירי שם (בד"ה המאמר הב'), "ולא ידקדקו יותר מדאי שלא להושיב בפניהם אלא בעלי תריסין אלא יסבירו פנים לכל הבא לפניהם וכו', ולא אמרו שלא ישנה אדם לתלמיד שאינו הגון אלא במי שמדותיו מגונות, אבל בסתם אף שאינו ידוע שהוא כשר ויר"ש שפיר דמי".

⁴ רמב"ם, הלכות ת"ת, ד, א; וראו שו"ע יורה דעה, רמו אות ז-ח.

משיבים חז"ל שתלמיד חכם שאין בו דרך-ארץ עלול לגרום חילול השם, שהוא החמור שבעוונות.⁵ הא כיצד? מן המפורסמות הוא שלומדי התורה מייצגים את דת ישראל לעיני כול. אלא שהקהל הרחב נוהג להעריך את מעלת הדת על פי מעלתם המוסרית של נציגיה: תלמידי חכמים בעלי מידות טובות מעוררים יחס של כבוד לעצמם ולתורה, וזהו גופו של קידוש השם. אבל תלמידי חכמים שאינם מגוננים מעוררים יחס שלילי לא רק כלפי עצמם כי אם בעיקר כלפי התורה שאותה כביכול הם מייצגים, וזה גופו של חילול השם. מהטעמה זו מתבקשת ההוראה למיין את הנכנסים לבית המדרש, גם אם יש בכך כדי להגביר את ממדי הברורות:

היכי דמי חילול השם ... אביי אמר: כדתניא, ואהבת את ה' א-להיך – שיהא שם שמים מתאהב על ידך, שיהא קורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים, ויהא משאו ומתנו בנחת עם הבריות, מה הבריות אומרות עליו? אשרי אביו שלמדו תורה, אשרי רבו שלמדו תורה. אוי להם לבריות שלא למדו תורה, פלוני שלמדו תורה - ראו כמה נאים דרכיו, כמה מתוקנים מעשיו, עליו הכתוב אומר: 'ויאמר לי עבדי אתה ישראל אשר כך אתפאר' (יש' מט:ג). אבל מי שקורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים ואין משאו ומתנו באמונה, ואין דבורו בנחת עם הבריות, מה הבריות אומרות עליו - אוי לו לפלוני שלמד תורה, אוי לו לאביו שלמדו תורה, אוי לו לרבו שלמדו תורה, פלוני שלמד תורה - ראו כמה מקולקין מעשיו וכמה מכוערין דרכיו! ועליו הכתוב אומר 'באמר להם עם ה' אלה ומארצו יצאו' (יח' לו:כ).⁶

כאן מתבטאת רגישותם של חז"ל להשקפת הבריות על נורמות ההתנהגות של תלמידי החכמים. לדעתם, השקפת הבריות היא אמת המידה הקובעת אם שם שמים נמצא מקודש או מחולל חלילה:

ויש דברים אחרים שהן בכלל חילול השם, והוא שיעשה אותם אדם גדול בתורה ומפורסם בחסידות דברים שהבריות מרננים אחריו בשבילם, ואע"פ שאינן עבירות הרי זה חילול את השם, כגון... שירבה בשחוק או באכילה ושתייה אצל עמי הארץ וביניהן, או שדבורו עם הבריות אינו בנחת ואינו מקבלן בסבר פנים יפות אלא בעל קטטה וכעס. וכיוצא בדברים האלו הכל לפי גדלו של חכם צריך שידקדק על עצמו ויעשה לפנים משורת הדין... והיה דבורו בנחת עם הבריות... ומקבלם בסבר פנים יפות... ונעלב מהם ואינו עולבם... ונושא ונותן באמונה... ועושה בכל מעשיו לפנים משורת הדין, והוא שלא יתרחק הרבה ולא ישתומם, עד שימצאו הכל מקלסין אותו ואוהבים אותו ומתאווים למעשיו הרי זה קידש את ה', ועליו הכתוב אומר 'ויאמר לי עבדי אתה ישראל אשר כך אתפאר'.⁷

ב

הטעמת ההלכה שהוצעה לעיל מעמידה אותנו גם על כמה עיקרים הנוגעים לפילוסופיה של החינוך בכלל ושל זה התורני בפרט: (1) מתברר שההלכה הנזכרת מבחינה בין חינוך להשכלה. היא מניחה שקניין מידות טובות כרוך בהרגלים נורמטיביים, שלא כדרך המדעים הנקנים במאמץ אינטלקטואלי. לימוד התורה, ככל לימוד מדעי, הוא אפוא מעניינה של הפעילות השכלית, ואילו קניין המידות או תיקונן כמוהו כהכשרה לקראת קבלת רישיון נהיגה, למשל. דיסציפלינות אלה נבדלות אפוא זו מזו במהותן, בצורתן ובדרכי ההשתלמות בהן.⁸ (2) עוד התברר שמוטל על המבקש ללמוד תורה להקדים ולסגל לו את המידות הטובות,⁹ כדברי התנא ר' ישמעאל בר רב נחמן:

עשרים וששה דורות קדמה דרך ארץ את התורה הה"ד 'לשמור את דרך עץ החיים' (בר' ג:כד), דרך – זו דרך ארץ ואח"כ עץ החיים – זו תורה.¹⁰

⁵ יומא פו ע"א: "אבל מי שיש חילול השם בידו – אין לו כח בתשובה לתלות, ולא ביום הכפורים לכפר, ולא ביסורין למרק. אלא כולן תולין, ומיתה ממרקת, שנאמר: 'ונגלה באזני ה' צבאות אם יכפר העון הזה לכם עד תמתון' (יש' כב:יד).

⁶ יומא פו ע"א: רש"י שם: "את זו קרא הכתוב חילול השם, כשאדם חשוב עובר עבירה ופורענות באה עליו והכל אומרים מה הועילו לו? ראה החסידים והחכמים רעה באה עליהם שנאמר ויחללו את שם קדשי ובמה חללוהו? באמור עליהם, הנכרים שגלו ביניהן, ראו עם ה' אלה ולא יכול להצילם שלא יגלו נמצא שם שמים מתחלל וכבודו מתמעט".

⁷ רמב"ם, יסודי התורה, ה, יא.

⁸ ראו תפארת ישראל, אבות ג, יז: "כמה עמי ארצות שלא למדו, וכמה חסידי אומות העולם שלא שמרו התורה, ואפילו הכי הן בעלי מוסר ודרך ארץ".

⁹ ראו רבנו יונה, אבות, ג, יז: "שצריך תחלה לתקן את עצמו במדות, ובה תשכון התורה עליו, שאיננה שוכנת לעולם בגוף שאינו בעל מדות טובות. לא שילמד תורה ואחר כך יקח לו מדות, כי אי אפשר, וזהו כענין שנאמר... 'נעשה ונשמע'".

¹⁰ ויקרא רבה, ט, ג.

יש בדרשה זאת גם משום אזהרה שהמבקש להפוך את הסדר עלול לגרום שהתורה שהיא "עץ חיים" תיהפך לו ל"סם המיתה".¹¹ מכאן שדברי ר' מאיר במסכת אבות שהעוסקים בתורה לשמה "זוכים לדברים הרבה" מכוונים ללומדים תורה לשמה דווקא, כלומר לאלה שכבר הקדימו לקנות לעצמם אורחות דרך-ארץ.¹²

עתה נשוב לדברי הרמב"ם¹³ ונראה שאת ההארות החינוכיות הנזכרות כאן כבר הדגיש הוא חזור והדגש. הוא פוסק: (א) שלא להחזיר תלמיד שאינו הגון לבית המדרש כי אם לאחר חינוכו ובחינתו. כלומר על התלמיד לעבור (מחוץ לבית המדרש) סדרת אימונים לרכישת הרגלים נאותים, להתנסות בהם, ורק אחר כך "מכניסין אותו (שוב לבית המדרש)... ומלמדין אותו"; (ב) ש"הרב שאינו הולך בדרך טובה אע"פ שחכם גדול הוא וכל העם צריכין לו אין מתלמדין ממנו עד שובו למוטב". משמע שהעמל האינטלקטואלי שהושקע בקניין התורה לא היה בו כדי להקרין על מידותיו; (ג) שהמהפך את הסדר ומקדים ללמד תורה לתלמיד שאינו הגון הוא בבחינת "זורק אבן למרקוליס".¹⁴ לבסוף, נציע את דברי הגר"א מוילנא והרא"ה קוק המביעים את דעתם בדבר היחס שבין הארת התורה לשלמות המידות, כל אחד לפי דרכו. כותב הגר"א:

דהתורה הוא כמו המטר, כמו שכתוב 'יערוף כמטר לקחי'. והנה המטר בא על כל הארץ בשוה, וגם עושה פעולתו בשוה, אך פעולתו לפי המקבל, דמקום שזרוע חטין צומח חטין, ומקום זרוע קוצים וסם המות יצמח כן. אך המטר עצמו נקרא לעולם טוב. כמו כן לב האדם הוא כמו ארץ זרועה ותורה מן השמים היא, כמו מטר שיורד עליה. אם הלב זרוע מיראת השם, אז התורה שלומד מצמיחה ומרחבת דעתו ומגדלת אותה, אך אם הלב מחוסר אמונת השם וזרוע בו מינות, אז התורה שלומד מצמיח ומגדל המינות שבלבו. וזה כוונתם: זכה נעשית לו סם חיים, לא זכה נעשית לו התורה סם המות, הכל לפי המקבל. וכמו שהיו (חגיגה טו ע"ב) דואג ואחיתופל גדולים בתורה, ולא נתקנו בה, אדרבה נתקלקלו. כי הלומד תורה ויודע את חוקיה – אם אינו ירא שמים – הוא מוצא דרך איך להרשיע ולעשות עבירות יותר ממי שאינו יודע תורה.¹⁵

והרא"ה קוק כותב:

התורה נתנה לישראל כדי ששערי-אורה יותר בהירים, יותר רחבים, יותר קדושים מכל שערי האורה של הבינה הטבעית ושל רוח המוסר הטבעי אשר לאדם, יפתחו לנו, ועל ידינו לכל העולם כולו. ואם אנחנו אוטמים את אזנינו משמע לקול ד' הפשוט הקורא בכח על ידי כל שערי-האורה הטבעיים, שהיא נחלת כל האדם, מפני שאנו חושבים שנמצא את אור התורה בתורה הקרועה מכל אור החיים הפרושים בעולם בפנימיותו ובנשמת האדם הדרה, אין אנו מבינים בזה את ערכה של תורה, ועל זה נאמר: 'עם נבל ולא חכם', כדמתרגם אונקלוס עמא דקבילו אורייתא ולא חכימו.¹⁶

פרופ' מיכאל צבי נהוראי
המחלקה לפילוסופיה יהודית

¹¹ יומא, עב ע"ב; וראו מחזור ויטרי סימן תכו ד"ה "אם אין דרך ארץ אין תורה", "שאם אין תרבות לאדם לנהג כשורה אין תורתו מועלת לו כלום ואינה מתקיימת בידו".

¹² ראו מסכת אבות ו, א. ובהכרח יש לפרש כן, שהרי כבר הזכרנו לעיל שתלמידים שאינם הגונים אינם מדברים בנחת עם הבריות, ואילו ר' מאיר מדבר על "אוהב את הבריות"; על הפסוק ביר' טז:יא: "ואתי עזבו ואת תורתי לא שמרו" למדו באיכה רבה, פתיחות ד"ה ב רבי אבא: "הלואי אותי עזבו ותורתי שמרו: מתוך שהיו מתעסקין בה – המאור שבה היה מחזירן למוטב". בציבור מקובל להשתמש במטבע לשון זו לראיה שיש בלימוד התורה גם כדי לתקן המידות, ולא היא: (א) אין מדובר כאן בלימוד התורה כי אם בשמירת המצוות, "ואת תורתי לא שמרו"; (ב) אין מדובר כאן בתיקון המידות כי אם בשיבה אל ה', כלומר ליראת שמים.

¹³ הלכות תלמוד תורה ד, א; וראו גם שמונה פרקים פרק ד; הלכות דעות א, א, שם, ב, ב.
¹⁴ חולין קלג ע"ב. במלים אחרות אפשר שהמלמד תורה לתלמיד שאינו הגון טועה לחשוב שיש במעשהו כדי להועיל לו, בו בזמן שלמעשה הוא רק מזיק לו.

¹⁵ ילקוט הגרשוני, דברים, האזינו; בנוסח אחר ראו: המאור הגדול (ביאורים למקרא של הגר"א) בעריכת יששכר דוב קרויזר, ירושלים תשס"ד, עמ' שצ-שצא.

¹⁶ אורות התורה, יב, ה.